

VITÁNYI IVÁN

A KULTURÁLIS MAGATARTÁS HÉT FAJTÁJA

Részletek A magyar kultúra esélyei. Kultúra, életmód, társadalom című könyvből (104-112. o.)

2006. Bp., MTA Társadalomkutató Központ

Áttekintettük a különböző kultúrafajták – és a hozzájuk tartozó magatartásformák – kialakulásának történetét. Most vegyük őket lajstromba eredetük és funkciójuk szerint. (A mostanában szokásos nulladik változattal kezdjük – amelynek itt funkciója van.)

0.) *A kultúra mint mocsár, amelybe csak bele lehet fulladni.* (A kultúra nulladik fajtájának nevezhetjük a mindennapi kultúra egy változataként.) Azoknak is van kultúrájuk, akik minden magasabb kulturális forma elsajátításától elzárkóznak. Ők is beszélnek, ők is gyakorolják a megszokott rítusokat, ők is keresnek maguknak szórakozást. Olykor ezek között a körülmények között is elemien kreatívak tudnak lenni, olykor azonban éppen a kultúra törmelék jellege még azt is megakadályozza. A régi paraszti néphagyomány, a tradicionális nemzeti kultúra, a szórakoztató műfajok és a kulturténment „lesüllyedt javai” nem állnak össze egységes képletté. A kultúra hiánya pedig nem éltet, hanem fullaszt.

1.) *A tradicionális kultúra.* A kultúra „ősfarmája”, amely azonban a piaci - ipari társadalomban elsorvad, ám maradványai még élnek. Tovább élő formái nem teljesen homogének, benne vannak még a hagyományos „népi kultúra” elemei, de jobbára már csak nyomokban, hiszen hordozó rétegük – az adott társadalmak túlnyomó többségét kitevő történelmi parasztság – minden fejlett országban megszűnt, illetve kis létszámú modern agrártársadalommá alakult. De benne vannak a polgári vagy polgárosodó társadalmak hagyományai is (ide számítva a munkásság még élő tradícióit is).

2.) *A mindennapok élő kultúrája.* Voltaképpen a hagyományos népi kultúra helyét tölti be a modern társadalomban, mintegy összetartó anyagként, „malterként” vagy „ragasztóanyagként” szolgál a társadalom elemi összetartásában. Ilyen a szokások, a normák, a viselkedés, a mindennapi nyelv, az ismeretek és a mindennapi életben megjelenő művészi formák kultúrája.

Az élő kultúra befogadó jellegű, a modern társadalom különböző korszakaiban és különböző rétegeiben különböző formát ölt. A társadalom felső, limináris, inherens és marginális rétegeinek más a mindennapi kultúrája. A felső és limináris osztályoké gazdag lehet és sokoldalú – a magaskultúra kreatív befogadása, valamint generatív gyakorlása is része lehet a mindennapoknak. A másik végponton azonban megjelenik a sivárság.

A folklorisztikus szint nemcsak a paraszti népművészetben és a lore ('tan', 'tudomány') szó jelentése szerinti tudásban, ismeretekben, viselkedésben jelenik meg. A legmodernebb kor emberének beszédében, ismeretvilágában, viselkedésében is van egy „folklorisztikus”, „közhasználatú”, generatív szint. Ez jelenik meg a kis narratívákban, a közhasználatú, vélekedésszerű ismeretekben, hiedelmekben, a mindennapi vizualitásban, a szórakoztató és közhasználatú kultúrában, s így tovább. Ugyanennek felel meg a választékos beszéd, az anyagi

termelésben a „műves” alkotás, a kézművesek mesterműve és minden olyan tárgy, amely magán visel valamit létrehozója egyéniségéből. Voltaképpen a folklor él tovább, más körülmények között, olykor a népművészet esztétikai értéke nélkül, máskor azonban az utóbbi száz évben a tömegkommunikációs médiumok ereje által felnagyítva.

Idetartozik a *törmelék-kultúra*. A malter törmelékké porlik – így jön létre a töredékkultúra sivár világa. Azoké, akik éppen csak annyi kultúrát tudtak elsajátítani, amennyihez a mindennapi életben hozzáférhettek, de azt is töredékesen. Ha ez sem sikerül, akkor áll elő a nulladik változat.

3.) *A „magaskultúra”, a világ nagy problémáival szembenéző, felkavaró és előreívő autonóm tudomány, művészet, morál, tárgyi kultúra.* A nagy újítók, a superkreatív alkotók kultúrája. Ők alakítják a világot. Saját sorsuk is sokszor nehéz, szenvedést és küzdelmet kell vállalniuk. Tevékenységük gyakran valódi társadalmi robbanásokat okoz, beillesztésük veszélyekkel jár. Vonatkozik ez természetesen a természettudomány és a technika nagy újítóira, a társadalom reformereire, de még a szimbolikus alkotások (például a költészet) létrehozóira is, lásd Petőfi, Ady vagy József Attila sorsát és hatását. Az idő próbáját kiállva ez a kultúra adja az emberiséget meghatározó kulturális örökséget.

Természetesen a magaskultúra sem homogén. Egyrészt olyan értelemben, hogy nem minden alkotása remekmű. Az igazán előreívő alkotásoknak szükségszerűen a középszerűek, sőt a gyengék és hibásak közül kell kiemelkedniük. Kialakulnak olyan irányzatok is, amelyeket már önálló alfajoknak kell tekintenünk.

Itt kell megemlíteni a *hatalom reprezentációs („udvari”) kultúráját, és – alsóbb fokon – a giccs világát.* Sokszor szinte alig választhatók el az előzőtől. (Az udvari kultúra is „magas”, de másként: nem az érték, hanem a hatalommal való kapcsolat jegyében.) A modernség hajnalán elválaszthatatlanok voltak, a barokk után azonban a kétféle magaskultúra egyre gyökerebben elkülönült egymástól. A hatalomnak – legyen politikai, katonai, egyházi, gazdasági – szinte a természetrajzához tartozik, hogy valamilyen kulturális legitimitációt is akar magának. (Szereti, ha ünneplik.) Módja különböző lehet. Más a fejedelmi udvarban és a diktátorok bűvkörében, más az egyházi ünnepek pompájában és a superkapitalisták metropolisaiban, megint más a modern demokráciák populáris médiát birtokló és irányító rétegében. Mindazonáltal van bennük valami közös: a magaskultúrához való külső hasonlóság és a belső üresség. És mindig vannak a társadalomnak olyan – hatalmon kívüli – elemei, akik a hatalom bűvöletében önkéntesen tapsolnak az udvari kultúrának.

A giccs szerepe abban különbözik, hogy nem (legalábbis nem elsősorban) a hatalom felé fordul, hanem a sznobok, a társadalom inherens és marginális rétegei felé. Amerikai terminológiával az értékes magaskultúra „high-brow”, a giccs már „middle-brow”.

A magaskultúra ugyanakkor a 20. század folyamán többszörösen átalakult, előbb a modern irányzatok, majd az új elektronikus eszközök által. Új formák, új műfajok jelentek meg. Elemzésük most nem tartozik feladataink közé.

4.) Az aktív közép-kultúra különböző fajtái

a) A felhalmozó, „mindenevő” (omnivor) kulturális magatartás azoknak a középrétegeknek a kulturális aktivitása, akik szabadidejükben nemcsak pihenni és tévézni akarnak, hanem (a szabadidő-kutatók terminológiája szerint) nem az „eseti”, hanem a „komoly” időtöltést keresik).

b) A populáris kultúra – legalábbis az egyik fajtája. A kifejezést ugyanis sokféle értelemben használják, a valóban értékes, és a nép (populus) által kedvelt művektől kezdve a szokványos konzumszórakoztatásig. Az irodalom egy része azonban kifejezetten a jazz, a beat, a képzőművészetben pedig a pop-art vonulatát érti rajta.

c) A kreatív - generatív kultúra és magatartás. Szubkultúrák. A kultúrának azt a fajtáját jelölhetjük így, amelyet a mai társadalomnak jelentős része, de sohasem az egésze gyakorol, akik befogadói a nagy kultúrának (legalábbis a nagy kultúra egy részének), a maguk területén rendelkeznek bizonyos kreativitással, de nem érnek el annak felső szintjére (többnyire nem is akarnak). Nem elégednek meg azonban a pusztán befogadó szereppel, maguk is aktívan és alkotó módon gyakorolnak valamilyen kulturális tevékenységet. Lehetnek amatőrök – az Európában használatos kifejezéssel a kultúra önkéntesei (volunteers) –, a szubkultúrák alkotói, gyakorlói. Ők vesznek részt a közművelődés több folyamatában. Ők a kultúra és a társadalom derékhadja (a szó legjobb értelmében), közepe. A kultúra szerves része életük értelmének és minőségének.

d) Fundamentalizmus. Az aktivitás azonban – az alapok hiányában, vagy az éppen azt szolgáló alapok folytán – könnyen átalakul valamilyen fundamentalizmussá. A fundamentalizmus ugyanis aktív és generatív, de a generativitás Chomsky-féle szabályait korlátozva.

Chomsky definíciója szerint a generativitás lényege, hogy véges számú elemből és véges számú szabályból végtelen számban alkotunk például mondatokat. A fundamentalizmusban az elemek és szabályok száma nem egyszerűen véges, hanem kifejezetten és erőszakkal korlátozott.

A fundamentalizmus mindig megvolt, de a tömegmédiáé és a globalizáció világában új szerepet kap. A második modernizáció visszaszorítja az első modernizáció árnyékában fennmaradt patriarchális és feudális elemeket. A fundamentalizmus ezeknek kíván új érvényt szerezni.

5.) A hagyományos szórakoztató kultúra mindig kísérte a magasművészetet, mint árnyék a fényt. A polgári világ kialakulásával, a 18–19. század fordulóján vált el végérvényesen tőle. Jellege, műfajai természetesen változnak, megújulnak. A 19. század a ponyvák, a szentimentális nőregény, a kalandirodalom (Winnetou és Buffalo Bill), a klasszikus operett és a vele kapcsolatos szórakoztató zene, a tömegsajtó, az ipari tömegárú, a klasszikus giccs első nemzedékének világa. A 20. század első nemzedéke a jazz, a sláger, a musical, a lektúr, a krimi, a thriller, a szórakoztató film és így tovább világában nőtt fel. A harmadik nemzedék már az új közvetítő eszközökön alapul, külön kell tárgyalnunk.

6.) Az új médiumokhoz kapcsolódó újmodern szórakoztató kultúra funkciója csak részben azonos az előzővel. Szélesebb

körű, komplexebb, majdnem azt mondhatni: egyetemes, kizárólagosságra törő és agresszívebb annál. Új jelenség, korábban ismeretlen, illetve lehetetlen. Száz éve még nem létezett, ma a kultúra legelterjedtebb formája a világon. Úgy uniformizálja a kultúrát, mint a McDonald's az étkezést, joggal nevezhetjük – Barber McWorld-je nyomán – McCulture-nek vagy (az entertainment „szórakozás” szóval játszva) kulturténmentnek. Mindent szórakoztatás formájában kell előadni. Hatalmas iparágak épülnek rá, ma már a második modernizáció egyik legnagyobb gazdasági ereje. Az egész életet áthatja – ezért nem sorolhatjuk be a hagyományos szórakoztató kultúra főcíme alá.

Az új eszköz átalakítja a kultúra hagyományos fajainak szerkezetét is. Új eszközöket ad az autonóm kultúrának, a késő modern és a posztmodern (inkább második, újmodern) irányzatokban. Megerősíti azonban – a televízió szabadidőbeli uralma által – a kulturális passzivitást is, ellenhatásként pedig kiváltja a fundamentalizmus újjáéledését. Végül bizonyos körülmények között kiváltja a „nulladik kultúra” megjelenését. Ott, ahol a kultúra klasszikus fajtáinak (mind a népi, mind a magas-, mind a szórakoztató kultúra) hagyományai már elenyésztek, de az új formák még nem jelentek meg, vagy csak legalantasabb elemeikkel hatnak.

7.) Lehetséges-e hetedik fajtájú kultúra? Erre vonatkozóan ma még csak az alternatívákat vázolhatjuk fel.

Hogy ezek után mit hoz a jövő, arra nézve két vízióval rendelkezünk. Az egyik negatív, a másik pozitív. Vajon melyik fog megvalósulni, vagy – másként kérdezve – milyen arányban?¹

A negatív vízió szerint a McWorld típusú szórakozás (entertainment) kerül mindenek fölé, ezért – úgy mondják – az igazi információ helyére az infoténment, az igazi kultúra helyében a culturténment, az igazi pedagógia helyébe az eduténment lép.

Mindezen kifejezések az angol entertainment szóval játszanak. Azt mondják, a mai világban mindent szórakoztatás formájában kell előadni. A nevelésből (education) eduténment lesz: az neveli jobban a gyereket, aki jobban szórakoztatja; az információból infoténment (hiszen az internet világában már ma is egy nagy világszórakoztatás részeként szerzi – már aki teheti és teszi – ismereteit az ifjúság). A kultúra kulturténmentté válik, mert csak az a kultúra marad lábban, amely felkerül a tévére vagy az internetre. A fogyasztás is összeolvad a szórakozással (konzumténment), sőt a politika is egyre inkább politoténmentté alacsonyodik: már szó sincs programokról, csak a főszereplők médiaszereplésének erőnyeiről vagy hibáiról. A demokrácia pedig (ezt is magyarosan írva) ténmentokráciává alakul, már meg sem kell dönteni, magától ellaposodik. A volt elnyomottak és a volt lázadók most a tévé vagy az internet előtt ülnek, és elvannak vele.

Meglazulnak a hagyományok, bizonytalanná válik az erkölcs, összekeverednek a nemzetek, veszedelemben kerül a népi - nemzeti identitás és szuverenitás, de nem lép a helyébe megfelelő hagyomány, erkölcs, identitás. Kialakul a McWorld „tainmaintokráciája” (vagy magyarosan, mert ez már a mi problémánk is: ténmentokrácia).

¹ Alfred Smudits (1999.) a zene jövője szempontjából teszi fel a kérdést. Milyen lesz a jövő globális zenekultúrája? Vajon általános amerikanizálódás jellemzi-e – mint Ritzer gondolja –, vagy netán kreolizáció (Hannerz), avagy pluralizmus (Appandurai), sőt valódi differenciálódás (Malm)? Lehet, hogy csupán egy kulturmix (Nettl), hibridizáció (von Hall), esetleg „inverz kolonizáció” (Cooper)? Nincs még rá felelet.

Ez az új kultúrafajta nem tartozik tehát sem a magaskultúrához, sem a népkultúrához, sem a szórakoztatóhoz: mindegyik és egyik sem. Objektivációit Heller Ágnes (1970.) sem tudná egyértelműen besorolni sem a magánvaló, sem a magáértvaló, sem a magán- és magáértvaló kategóriába, de még a számunkra valóba sem. (Hiszen miféle számunkra való az, amelyben egy rajtunk kívül, felettünk álló akarat dönti el, hogy mi való a számunkra? Legfeljebb azt mondhatjuk: neszenektekvaló.)

Az új szerkezet mindazonáltal abban is különbözik a régi-től, hogy nem viszonylag elkülönült szférák állnak egymás mellett, hanem a kultúrafajták jelentős részben fedik egymást. A *kétharmados társadalom kétharmados közép-kultúrája is veszélybe kerül. Egyharmad-kétharmad helyett a 20–80-as felosztás felé haladunk.* Ismét jobban elkülönül a társadalomnak az a mintegy 15–20 százaléka, akik alkotói és hordozói a magaskultúrának, de a közönség többi részétől való távolságuk növekszik. Jelentős részük ugyanakkor egyben a McWorld-kultúra alól sem tudja (és nem is akarja) magát kivonni. A 80 százalék számára viszont a turbókapitalizmus turbókultúrájaként jelentkezik a McWorld-világkultúra.

A kultúra veszedelme egyben azt is jelenti, hogy ismét bizonytalanabbá és ellentmondásosabbá válhatnak és válnak az emberek közösségi viszonyai, illetve ennek tükröképeként identitásuk. A felső 20 százalék magának foglalja le a minőséget, beleértve az élet és a kultúra minőségét. Minden arra szólítja fel, hogy közösségét és identitását is a 20 százalék világában, az újkapitalizmus felső szférájában találja meg. Létrejön egy új osztályidentitás (amely pedig – a jóléti társadalomban – úgy látszott, hogy átfogó emberi és nemzeti azonosság tudatnak adja át helyét). A 80 százalék számára ebben az esetben meggyengül a közösség és az identitás. A McWorld-kultúra identitása ezt nem pótolhatja.

A magyar sajtóban és az irodalmi - filozófiai életben is évek óta folyik a vita arról, hogy hova kell tennünk ezt az új elektronikus tömegkultúrát. A vitában nagy számmal vettek részt az egykori Lukács-tanítványok különböző nemzedékei. Egyebek között arról is folyt az eszmecsere, hogy ez vajon a végét jelenti-e azoknak az értékeknek és annak a kultúrának, amelyet évszázadok (sőt évezredek) értelmisége úgy őrzött, mint a Vesta-tűzet.

Legegyértelműbben Almási Miklós fogalmazott: bizony a végét, de reméli, hogy azt már nem éli meg. És nagyon sokan gondolkodnak így.

A pozitív vízió szerint a 19. század közepétől újabb és újabb mozgalmak indultak a szerkezet megváltoztatására, a kultúra demokratizálására és a demokratikus kultúra megteremtésére, abból a célból, hogy a kultúra legyen mindenkié. Ezt hirdették az utópisták és a szocialisták: Lev Tolsztoj² (1947.), Karl Marx³ (1860.), William Morris (1896.), a már említett Cecil Sharp, majd Carl Orff, Kodály Zoltán (1954.) és sokan mások.

Eredményként valóban szélesbedett az értékelvű kultúra hatósugara. Újabb és újabb mozgalmak keletkeztek, részben a

társadalmilag elismert magaskultúra közkinccsé tételére, részben – a 20. század közepétől – olyan kezdeményezésekre, amelyek a generatív jellegű, városi módon „népi” kultúra új formáit hozták létre, nem kevés ember gyakorlatában és olykor a magaskultúra kritériumai szerint is magas értékkel.

A kulturális egyenlőség mindezek ellenére ez idáig és a belátható távlatokban utópiának bizonyult. Kérdés, hogy végleg fel kell-e azonban adnunk Tolsztoj, William Morris és Kodály utópiáját.

A jelenlegi helyzet

Ez a hétfajta kultúra ma mindenütt együtt él, de igen különböző szerkezeteket alkot. Együttélésük pedig nemcsak szociológiai tény, hanem – hogy úgy mondjam – ontológiai: nemcsak a társadalom helyzetét jellemzi, hanem magának az országnak vagy más közösségnek a jellegét is meghatározza. Nagy vonalakban *olyan a sorsunk, amilyen a kultúránk.*

A kultúra szerkezetét természetesen a társadalom struktúrája határozza meg. A mai nyugat-európai és észak-amerikai (euroatlanti) országok társadalmának – mint már szoltunk róla – az a (minden eddigivel szemben való) megkülönböztető sajátossága, hogy erősek a stabil életet élő középrétegek. A társadalom formája – az eddigi piramissal szemben – most kupolaformává szélesedik. A magaskultúrát ma is inkább a csúcson találjuk meg. Középen hagyományosan a középkategóriák nyernek dominanciát, a szórakoztató kultúra, némiképp a generatív kultúra. Az utolsó században, félszázadban egyrészt megnőtt a társadalmi középréteg, másrészt – ennek kiszolgálására is – új kultúrafaj jelentkezett: az óriássá növekedett *McCulture*. A két erő mintegy sakkban tartja egymást, történelmileg és társadalmilag holtpont keletkezett. És ez a holtpont a 20. század negyedik negyedétől, a jóléti állam válságától kezdve, mindmáig érvényes, a századforduló naptári váltása nem jelenti a 21. század saját történetének érdemi elkezdését.

A hozzánk hasonló, a centrumhoz nem tartozó, de ettől nem elérhetetlen távolságban élő „félperiférikus” országokban történelmileg más a helyzet. Nálunk is kifejlődött a robbanás-teremtő magaskultúra, de nem halványodott el a reprezentációs (udvari) kultúra, sőt az utóbbi, még a legutóbbi időben is, újra és újra felmagasodott. Gyengébb viszont a köz-kultúra, a közép-kultúra: a nemzet igazi nagyjai ezért tartották minden időben olyan fontosnak a közművelődést. Nincs különbség a *McCulture* szerepében, ha eddig volt is irányában ellenállás, most jelenthetjük, minden korlát ledőlt előtte. Pedig voltak igazi hagyományaink: a magyar televízió (kulturális programjait tekintve) például a hetvenes-nyolcvanas években a világ legjobb televíziója volt, és erre nem is szokás büszkén emlékezni. Ma akadálytalanul áraszt el bennünket a nemzetközi (és mindennek előtt amerikai) médiakultúra. Ráadásul – felméréseink szerint – éppen a középrétegek gyengesége, és a társadalom peremén élő alsó rétegek viszonylagos kiterjedtsége folytán, nagyobb a veszélye annak, hogy előnt bennünket a lápkultúra.

A kultúrának ez a szerkezete semmiképpen sem csak az értelmiség, a kultúrával foglalkozók, a „kultúrások” magánügye. Ez mindenféle társadalmi, politikai, gazdasági előrehaladásunk egyik, vagy talán a legfőbb akadályja. Nem léphetünk előre, ha nincsen erős társadalmi középréteg és nincsen helyzetének megfelelő közép-kultúrája. (Pontosabban: valamely társadalmi csoport csak akkor tekinthető középosztálybelinek, ha megvan a hozzá szükséges kultúrája.) És természetesen

² Tolsztoj megfordította a „magasművészet” kifejezés értelmét. Azt nevezte magasabbnak, amihez mindenki mindig hozzáférhet és alacsonyabbnak azt, amihez csak a kivételezettek.

³ Lásd A német ideológia (1845–46.) híres mondatát: „Kommunista társadalomban nincsenek festők, hanem legfeljebb emberek, akik egyebek közt festenek is.”

KULTURÁLIS STRATÉGIA – KÖZMŰVELŐDÉS-TERVEZÉS

akkor sem (ami ugyanennek a helyzetnek a másik oldala), hogyha túlságosan nagy a gazdaságilag nyomorban élő, társadalmilag veszélyeztetett, kulturálisan pedig kirekesztett rétegek aránya. Ez minden eszmélkedésünk, minden jövőbe mutató program sine qua non-ja (azaz elengedhetetlen feltétele).

A feladat

A lecke ezek után világosnak látszik. Igaz, hogy a szocio-kulturális fejlődés szempontjából a fejlett euroatlanti országok is nullponton (és egyben holtponton) vannak, de mi még egyenesen a nullpont alatt – mivel a kreatív közép létszáma és aránya nálunk sokkal kisebb, és a kultúrából kiesettek aránya pedig sokkal nagyobb az ottaninál. Tennünk ezek szerint azt kell, hogy elérjük legalább az ő nullpontjukat, vagy ha úgy tetszik holtpontjukat – utána majd velük együtt kell azon elgondolkoznunk, hogy hogyan lépünk tovább.

A helyzet azonban mégsem ilyen egyszerű, mivel természetesen nálunk is vannak alternatívák.

Az egyik az, amit a tekintélyelvű, vagy arra hajló hatalom mindig is kedvezményezett. (Horthy, majd Kádár kultúrpolitikája után ezt követték az elmúlt években is.) Ezt a kulturális politikát a következő vonások jellemzik: Óvakodjunk az eredeti funkciójának teljességét kitöltő robbanásveszélyes magaskultúrától. Helyette erősítsük meg, vagy ha kell, hozzunk létre egy új repre-

zentációs, udvari kultúrát, állami fényben. Mellette engedjük szabadon – legfeljebb szavakban szidjuk – a kultúrtén-ment rosszabb változatait is, és populista módon használjuk ki a magunk javára. Felejtsük el a közművelődést, és ne törődjünk a kirekesztettekkel. Ezt a tekintélyelvű stratégiát nevezem az „udvari kultúra – görögtűzzel” kultúrpolitikájának.

Ezzel szemben nem elegendő az, hogy a reprezentatív kultúrát fenntartjuk, csak éppen aulikus vonásait nyesegetjük le, változatlanul hagyva a közkultúrát és az alsó kultúra lápvilágát. Ezt a stratégiát nevezhetjük az „udvari kultúra – görögtűz nélkül” gyakorlatának. Ennek keretében a közkultúra, a közművelődés eszik forrásaitól, korrodálódik és elsorvad.

Az tehát az igazság, hogy nekünk most már nem elégséges program az, hogy „utolérjük a fejlett világot”. Nem elégséges, mert némely szempontból másképpen kell csinálnunk. Az udvari kultúra újraélesztett hagyományával szemben mindenben vissza kell adni a primátust a valódi autonóm kultúrának, és nem korlátozni, hanem éleszteni kell lázadó szellemét. Meg kell erősíteni a közkultúra - közművelődés vonalát, szembe kell nézni és megoldást (megoldásokat) kell találni a kulturális kirekesztettség ellenében. Mindehhez pedig nem volna szabad belenyugodnunk a McCulture és a ténmentokrácia szükségszerűségébe.

Embertelenül nehéz feladat. A civil társadalom és a civil kultúra segítsége kell hozzá, hogy megvalósulhasson.

A KULTÚRA FORRADALMAI – TARTALMI SZEMPONTBÓL

(285-288. o.)

Ebben a könyvben a kultúra és a társadalom összefüggésével foglalkoztunk, ámde hangsúlyozottan a társadalom oldaláról szemlélve. Nem térhettünk rá azonban magára a kultúrára, különösen nem a magaskultúrára, vagyis a kultúrának arra, az ebben a könyvben szociológiailag jellemzett fajtájára, amely a legmagasabb értéket hordozza, a társadalmi fejlődés motorját képezi és a társadalom kulturális, liminális elitjéhez tartozik, amit tehát magaskultúrának, autonóm kultúrának neveznek, sőt sokszor nagybetűvel kezdett, minden jelző nélküli „Kultúrának”. Vajon hogyan alakult ennek a helyzete, milyen a jellege, mi a társadalmi alapja, mi a társadalom számára való mondanivalója?

Ezeket a kérdéseket nem elég csak érinteni, előbb bővebben és módszeresen ki kell fejteni azokat az elveket és metódusokat, amelyek szerint a kultúra és a társadalom összefüggését a kultúra oldaláról is elemezhetjük. Ez nem fért bele ebbe a könyvbe, egy másik készülő írás tárgya.

Most azonban befejezésül egy pillantást kell vetnünk erre a kérdésre is, abból kiindulva, hogy egy ország magaskultúrájának története is ciklikus görbét ír le, a fejlődés, a megújulás, a szellemi forradalom periódusait a megállapodás vagy egyenesen a pangás szakaszai követik.

Külön kérdés a gazdasági - társadalmi és a kulturális fejlődés egymáshoz való viszonya. Tévedés volna azt hinni, hogy csak egyirányú kapcsolatban vannak: azaz (nemcsak a marxista, hanem a piaci érvelés szerint is) a gazdaság fejlődése az elsődleges, ha az jól megy, akkor jöhet a kultúra. Nem így van. A viszony komplementer, pontosabban cserélődő, mintha mindig egymásnak kellene átadni a labdát. Amikor bizonyos gazdasági feltételek már érlelődnek, akkor azt megérzi a

liminális értelmiség és felélénkül a szellemi élet. A gazdaság és a társadalom nagy fejlődési szakaszait mindig megelőzi és előkészíti egy széles körű és sokoldalú kulturális fellángolás. Amikor a nemzet, a társadalom legjobbjai (tudósok, szakemberek, művészek) egyszerre új módon kezdik szemlélni a minket szülő és átölő világot, nem nyugszanak bele a változtathatatlanságba, a már-már beidegzett sztereotípiákba. Nem csak felül törtenik ez meg (a kultúra, a tudomány, a művészet csúcsein), a fellángolás hatása ezer látható és láthatatlan szálon terjed tovább. És bekövetkezik a csoda: maga a társadalom is nekilendül.

Pártok, kormányok, hatalmak sokat tehetnek, de nem ők tesznek mindent. Az igazi „első mozgató” maga a társadalom – ha úgy tetszik (nekem tetszik): a nép. Alul a víznek árja.

Azt kell csak hozzá felismernünk, hogy az áradat legelső hulláma a kultúrában szokott megjelenni. (Idéztük a Cultural Studies irányzat egyik jelmondatát: culture – power – history. Vagyis hogy a kultúra, a hatalom és a történelem egyazon folyamatnak három, egymástól elválaszthatatlan oldalát alkotja.)

Nézzük a 19. és 20. század magyar történelmét. Több nagy kulturális fellángolás, forradalom időszakát rajzolhatjuk fel. Horváth Zoltán (1961.) nyomán valamennyit *reformkornak* nevezhetjük. (Ő ugyan csak a 20. század első két évtizedére alkalmazta 19. századi történelmünk e szép terminusát, „második reformkorként” jellemezve Ady, Bartók és a Galilei-kör fellépését. A fogalmat azonban ugyanebben a szellemben még jobban kiterjeszhetjük.)

Az első reformkor – a fogalom archetípusa – az 1840-es években bontakozott ki. Nem kell itt részleteznünk sem milyenségét, sem minőségét, sem hatását. Ez vezetett a magyar nemzet születéséhez, a polgárosodás megindulásához, 1848 forradalmához.

Hasonló indult az 1870-es években, a kiegyezés után. Talán halványabban, de a mindennapi életre való szélesedő háttal: Eötvös reformjaival, az ipari fejlődés megindulásával.

A múlt század első két évtizede valóban a magyar kultúra páratlan forradalma. Egyszerre jelent meg Ady Endre és Bartók Béla, velük Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Karinthy Frigyes; Kodály Zoltán, Lajtha László (és ne feledkezzünk meg Lehár Ferencről meg Kálmán Imréről); Rippl-Rónai József, Csontváry Kosztká Tivadar; Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Polányi Károly, a fiatal Lukács György és Mannheim Károly. Szellemileg ott voltunk a világ kulturális újjászületésének a legelső vonalában, és ez a folyamat akár az egész világ egyetemes fejlődésének áramába tudott volna bennünket emelni, ha a társadalom felett uralkodó erők nem kergetnek bele egy eleve vesztes háborúba, annak minden következményével együtt. Nem annyira a magyar ellenőröktől szenvedtek vereséget, hanem a világ győztes hatalmai hoztak olyan döntést, amely elnyeste az általuk keltett történelmi mozgás feltörő erejét. Az elbukott szellemi reformkor szelleme azonban tovább élt a háború utáni magyar társadalom legjobbjaiban tudatában (ha máshol nem: tudatalattijában), hogy aztán újból kitörhessen.

A harmincas években bekövetkezett a 20. század második szellemi reformkora. Még itt volt Bartók, Kodály, Babits, Móricz, megjelent József Attila, a népi írók sora (Veres Péter, Németh László, Illyés Gyula, Karácsony Sándor), és mellettük nem kisebb rangban, akiket polgárinak szoktunk nevezni, élükön Márai Sándorral. Olyan történészek, mint Hajnal István és Szekfű Gyula. Új, szociológiai érdeklődésű nemzedék: Erdei Ferenc és Bibó István. Felnőtt a Bartók- és Kodály-tanítványok nagyszerű sora, Veress Sándorral, Szervánszky Endrével az élen. Nagy tehetségű képzőművészek jelentek meg, a modern művészet új magyar iskolája: Vajda Lajos, Derkovits Gyula, Bernáth Aurél. Olyan művészek, és különösen tudósok, akik külföldre kényszerültek: Neumann János, Wigner Jenő, Teller Ede, Békési György és sokan mások. Mindez nem csak a magaskultúra felső régióiban. Mozgalmak indultak mellettük, szerte az országban fiatal diákok vitatkoztak sorsunk kérdéseiről, alakítottak klubokat vagy művészeti együtteseket, és lassan-lassan eljutottak a dolgozó osztályokhoz.

1945 utáni történelmünk nem volna érthető e kulturális fellángolás és a rájuk alapozott mozgalmak belső ereje nélkül. Úgy tűnt, hogy új fellendülés időszaka kezdődhet – ha a hatalom mérlege nem fordult volna olyan irányba, amely végül megfojtotta. Megint nem ők buktak el, hanem a világ győztes erői döntöttek így (akár taktikai okokból), amikor egyértelműen „beutaltak” bennünket a második világba. A harmincas évek reformkora így is kitörölhetetlen nyomokat hagyott – nélküle például nem következett volna be a század második felének sajátos magyar „mezőgazdasági csodája”.

A 20. század harmadik reformkora a hatvanas évek közepén kezdődött. Nagy László, Juhász Ferenc, Mészöly Miklós, Konrád György, Kertész Imre, Esterházy Péter, Kurtág György, Ligeti György, Jancsó Miklós, Kovács András, Szabó István, Tőkei Ferenc, Kosáry Domokos, Szelényi Iván, a Lukács-iskola, (Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály); képzőművészek: Kondor Béla, Ország Lili, Bálint Endre; társadalomtudósok: Berend T. Iván, Ránki György, egy új történész-, szociológus-, közgazdász-nemzedék. És mindez nem pusztán a

felső körökben, maga a társadalom is megmozdult. Szélesedett a közönség, erősödtek a kulturális mozgalmak, átnőttek civil társadalmi mozgalmakba és a tekintélyuralom bírálóitába. Amikor a történelem (nem annyira a miénk, mint a világé) elhozta a rendszerváltás lehetőségét, sőt szükségességét, az itteni csoportok tették lehetővé, hogy ne legyünk ebben a folyamatban az utolsók.

Akkor most tekintsük át a reformkoroknak ezeket a hullámain. Szabályosan következtek egymás után: harmincévenként. Ez nem tekinthető pusztán véletlennek. Nemcsak a gazdaság halad ciklusokban, (mint azt József, az egyiptomi rabszolga, majd Marx Károly, végül Kondratyev állította), hanem a társadalom és a kultúra is így jut előre. A fejlődés vonala szinuszgörbét alkot. Amikor a mélypontról elindul felfelé, akkor új momentumok jelentkeznek. Előbb csak néhány, egymástól elszigetelten, majd megsűrűsödnek, összekapcsolódnak, és egy bizonyos ponton kitörnek. Szinte termodinamikus erővel alakítják át az addigi teret, aztán lecsendesülnek, elhalkulnak.

A kultúra szerepe mindig kettős. Az egyik az újításé, ilyenkor az addigi sztereotípiák megzavarodnak, minden mozgásba lendül. Akkor érvényesül ez, amikor a szinuszgörbe felfelé ível. Amikor aztán lefelé hajlik, a kultúra másik szerepe, másik arca erősödik: a megkötésé, a megnyugvásé, az embereket összekötő „malteré”. Lehet, hogy a pulzáció üteme minden országban vagy régióban más: lassabb vagy gyorsabb. Egy ilyen országban, mint a miénk, harmincévenként fordul.

Az újabb kitörésnek e szabály szerint a kilencvenes években kellett volna bekövetkeznie, de elmaradt. Nem a kiscica vitte el, hanem a rendszerváltás. Ez ugyanis elszívott minden erőt nemcsak a kultúra, de a civil társadalom, sőt az önnön szabályai szerint mozgó társadalom elől is. A politikai és gazdasági rendszerváltás megtörtént, a társadalmi és kulturális csak éppen elkezdődött. A társadalom egyetemes állapota nem jobb a 15 évvel ezelőttnél. Nem egyik vagy másik kormány, hanem az egész politikai szerkezet érzéketlensége miatt.

A változáshoz nem elegendők azok az erők, amelyeket a politika magából kitermel. Nem is így szokott történni, tehát nem is ezt kell várnunk. Meg szokta előzni, és aztán együtt szokott járni a kulturális és civil fellángolással. Akkor lehet nekirohanni annak a nagy, legalább másik 15 évre terjedő feladatnak, amit a magyar társadalom elkerülhetetlen modernizálása megkövetel.

Vannak jelek arra, hogy az új reformkor már készülődik. Nem ott indul el, ahol görccsösen akarják, hanem ott, ahol a társadalom és a kultúra régi viszonyai már elviselhetetlenné válnak. Amikor világossá válik, hogy változtatni kell – ugyanakkor pedig a szellemi erők már készen állnak a végig gondolásra. Ezek a feltételek nálunk mostanra létrejöttek. Az elmúlt évek helyben járása, ugyanakkor az európai perspektívák megnyitása egyre parancsolóbbá teszi az alkotó gondolkodást. Eljött a pillanat, amikor mérleget lehet (és ezért mérleget kell) csinálni. Összegezni, hogy mi változott meg az utolsó 15 év átalakulási folyamatában, mi nem változott meg, és minek kell mégis megváltoznia, hogy a magunk javára legyünk otthon a modern világban.

Csak akkor juthatunk előre, ha a tizenöt évvel ezelőtti elmaradt szellemi forradalom, az újabb – századunkban (és évezredünkben) az első – magyar reformkor mégis ki tud bontakozni.

KÖVETKEZTETÉSEK A KULTURÁLIS POLITIKA SZÁMÁRA

(289-311. o.)

Vélemények a kulturális politika dimenziójáról

Foglalkoznunk kell a kulturális politika módszereivel, lehetőségeivel, stratégiáival is. Először is azt kell rögzítenünk: mi az eddigi „kínálat” és mi lehet az, amit keresünk.

A kulturális politika fogalma

A kulturális politika fogalmát rendszerint nagyon szűken használják. Csak azokat az intézkedéseket értik rajta, amelyeket az állam illetékes minisztériuma megtesz. Ilyen értelemben azt mondják, hogy az Amerikai Egyesült Államoknak nincsen kulturális politikája, mivel nincsen szövetségi kulturális minisztériuma. Noha nyilvánvalóan éppen az a kulturális politikája, hogy nincs egységes intézményi miniszteri irányítása, hanem egyrészt függetlenséget ad az egyes államoknak, másrészt ott is művészeti tanácsok osztják szét az e célra összegyűjtött pénzeket, így nem képviselnek kisebb hatalmat, mint nálunk egy miniszter. Nagyon erősek a helyi önkormányzatok is, és megvannak a maguk szempontjai. Az egyházak pedig sokkal kevésbé semlegesek a kulturális értékek tekintetében, mint ahogy azt az államtól ma már mindenki elvárja.

Ezért tehát először is magára a fogalomra vonatkozólag kell felidézni néhány fontos elgondolást.

A) Raymond Williams

Raymond Williams (1977.) a kultúra eddigi felosztásain kívül a kulturális politika számára még egyet állít fel. E szerint egy adott társadalomban és adott időben háromféle kultúra él: domináns, reziduális és emergens. Uralkodó, eltűnő és feltörő. Könnyű persze kimondani, hogy így van. A kulturális politikának azonban azt is tudnia kell, hogy melyik melyik, és hogy mit kell tennie.

B) Steven Mennell

Steven Mennell (1979.) angol (jelenleg ausztráliai) szociológus igen széles körben határozta meg azt a mezőt, amelyben az állam intézménye és a kultúra egymással kapcsolatba lép. A következő mátrixot (négyes csoportot) állította fel:

1. Az államnak van egy egyetemes, nem csupán kulturális politikája:

- a) egyik része közvetlen hatással van a kultúrára,
- b) másik része nincs hatással a kultúrára.

2. A kulturális intézményrendszereknek is van saját politikájuk:

- a) egyik része visszahat az egyetemes politikára,
- b) másik része csak a kultúrára hat.

Ez a teljes kör. Ha valamely állam (vagy akár régió, város) kulturális politikáját vizsgálni akarjuk, mind a négyre tekintettel kell lenni.

C) Richard Pine

Richard Pine (1981.) ír kultúraszociológus megkülönböztette a kulturális demokráciát és a kulturális demokratizmust. A kettő nem ugyanaz. A kulturális demokrácia: állapot, amelyben mindenki szabadon választja meg a kultúráját és rendelkezik hozzá azokkal a feltételekkel (ismeretekkel, a megismerkedés lehetőségeivel), hogy helyesen tudjon dönteni. A kulturális demokratizmus viszont az a folyamat, amellyel ennek lehetőségeit megteremtjük.

D) Klaus von Beyme

Klaus von Beyme (1998.) abból indul ki, hogy már van kultúraszociológia, de még nincs kultúrapolitikológia. A politika szempontjából a kultúra és a művészet marginális jelenség. A hatalom természetesen mindig arra törekszik, hogy meglegyen a maga saját szolgálatára rendelt legitimációs művészete: *Kunst der Macht*. Az autoritatív - monarchikus - abszolutisztikus - diktatórikus hatalmak eszközei: a megszorítás, a védnökség, a szabályozás és az elosztás. A demokrácia eszméje ezzel szemben a kiterjesztés (extenzitás) és az újraelosztás.

A demokratikus fejlődésben jön létre az ellenerő: a művészet hatalma (*Macht der Kunst*).

Beyme felrajzolja a művészi magatartás mátrixát. Két dimenziót állít fel. Az egyik a hatalommal (vagy az egész társadalommal) való szembenállástól vezet az integrációig, a másik az aktivitástól a passzivitásig. Így kapjuk a következőket: 1. aktív szembenállás (lázadás, rebellió); 2. passzív szembenállás (menekülés, eszképzizmus); 3. aktív integrálandóság (innováció); 4. passzív integrálandóság (rituális adaptáció).

E) Paul DiMaggio

Paul J. DiMaggio (1982.) is szélesebben értelmezi a kulturális politikát a hivatalos állami szervezetek ösztönző, jutalmazó vagy gátló tevékenységénél. Nem csupán az államnak van kulturális politikája, hanem sok más szervezetnek is:

1.) Kezdjük azért az állammal, a törvényhozással, a minisztériumokkal (ahol van), vagy az illetékes tanáccsal, alapítvánnyal.

2.) Külön van (és hányféle!) az önkormányzatoknak.

3.) Saját, gyakran igen hatásos kulturális politikája van az egyházaknak.

4.) De az érdekvédelmi és szakszervezeteknek is lehet.

5.) Az iskoláknak, egyetemeknek külön-külön és együttesen is.

6.) A civil szervezeteknek, ifjúsági, segélyező és más csoportoknak.

7.) Az üzleti szférának, a kultúraiiparnak.

8.) A sajtónak.

9.) A szakértelmiségnek, méghozzá legalább két pólus köré rendezve: a) Az öregebbeknek, a már beérkezetteknek, akik nagyobb arányban konzervatívok, a maguk elsőségét védik; b) a fiataloknak, az új utakat keresőknek, akik a mindenkori feltörekvő avangárdot támogatják.

10.) Nem elfelejtendő, hogy a közönségnek. És annak is hány arca van!

11.) Minden családnak.

12.) És minden egyes embernek.

F) Jerold M. Starr

Ez adott lehetőséget Jerold M. Starrnak (1985.) arra, hogy *Cultural Politics* címmel vastag tanulmánykötetet adjon ki (a tanulmányok több mint felét ő maga írta), amelyben nem a kormányok és intézmények, hanem a radikális művészmozgalmak politikai szerepét elemzi. A romantikától a daizmuson át a beatmozgalom nagyjaiig. Nem a kultúra, hanem az egész társadalom szempontjából.

Megjegyezhetjük végül, hogy feszebb fogalmazásban ugyanezt tartalmazza az ENSZ Global Governance Bizottságának 1995-ös nyilatkozata: „A governance azoknak az utaknak az összessége, amelyen egyének és szervezetek, nyilvános (public) és magánintézmények intézik közös dolgaikat (UN-COMMISSION 1995). Ezen alapul a PPP (Public-Private Partnership) elve. A Creative Europe című mel tartott, már említett CIRCLE-tanácskozás (Danielle Cliche stb. 2002.) ezeknek az elveknek a megvalósítását és az ebben a szellemben elkezdett kísérleteket vizsgálta.

G) Jim McGuigan

Jim McGuigan (1996.) is azt kérdezi: Mi a kulturális politika? Több felelet van rá – mondja –, mindenekelőtt egy szűkebb és egy szélesebb. A szűkebb egyenlő a művészetek felső szintjének adminisztrálásával. A másik ennél nemcsak szélesebb, hanem ezáltal más is, több is. A legáltalánosabb értelemben szól a kultúráról: az eszmék összecsapásáról, intézményes harcokról, a szimbolikus jelentések megteremtése és terjedése körüli hatalmi viszonyokról. Ennek a kulturális politikának hasznosnak és kritikusnak kell lennie egyszerre. Tanulságos szélességben sorolja fel a kulturális politika egyes területeit.

1.) Az értékek, különösen most, a posztmodern korban, amikor kétségessé akarják tenni az értékek érvényességét.

2.) Az állam és a piac – egymáshoz való viszonyában és külön-külön is.

3.) A kultúra áruvá tétele és a piac szocializálása.

4.) A városok (települések) regenerációja. A „globális lokalizációja”.

5.) A nemzeti örökség megőrzése a jövő szempontjából.

6.) Identitás: civil, nemzeti és polgári, a „citizenship” értelmében.

7.) Cenzúra helyett morális szabályozás. Az ártatlanság védelme.

8.) Techné és praxis a kultúra és a nyilvánosság viszonyában. Techné: azaz instrumentális racionalitás. Praxis: azaz kommunikatív racionalitás.

H) Douglas Kellner

Douglas Kellner (1997.) részletezése szerint a kulturális politika plurális feladat. Tárgya a „globális posztmodern” világ (ez egyébként Stuart Hall [1991.] kifejezése). Magában foglalja a kultúra politikai gazdaságtanát, a kultúra kritikáját és a társadalom által való befogadását. Magában foglalja nemcsak az identitás és a differenciáció folyamatait, de a multinacionális üzlet és politika materiális hatalmával való összefüggését is. A hatalom, a hatalmi triád (osztály – „gender” – faj) és a kultúra összefüggését. A kultúra egy olyan rendszer része, amelyben az állam, a gazdaság, a média, a társadalmi intézmények és a szervezetek közösen vesznek részt. Nem kerülheti tehát ki az egészszel való összefüggéseket. A jelenlegi kultúra jobban kommercializálódott és még inkább áruként működik, mint eddig bármikor. „Interregnumban” vagyunk a modern és a posztmodern kor között: a modern már bevégeződött, de a posztmodern még nem kezdődött el (és talán nem is tudjuk, hogy milyen lesz.)

I) Richard Noble

A kanadai kultúrfilozófus markáns rövidséggel foglalja össze a művészetpolitika lényegét: hozzáférhetőség mindenkinek – szabadság a keveseknek (értsd: a kulturális elitnek). Mindezt abban a kö-

vetben, amely a *Művészet mindenkinek?* címet viseli. (Noble, 2000.)

J) Gerhard Schulze

Gerhard Schulze (1998.) szerint a kultúrpolitikai gondolkodás a hatvanas–hetvenes években élénkült meg az NSZK-ban. Megrendült a magaskultúra kétségbevonhatatlansága (és – ahogy mondja – „szentmiséje”). Az „élménytársadalomban” előtérbe kerül a mindenki számára élményt nyújtó alternatív kultúra vagy kultúrák: a kisművészetek támogatása, a helybe jövő kultúra, a kerületi művelődési központok, önszervezési programok, utcabálok, fesztiválok stb. A hétköznapi kultúra újjáélesztése. A közösséget már nemcsak műélvezőnek, hanem kultúratermelőnek kell tekinteni. A közönségnek fel kell ismernie, hogy „helyzete olyan, amelyet megérdemel.”

K) Cliche–Mitchell–Wiesand

Danielle Cliche, Ritwa Mitchell és Andreas Wiesand az ERICarts keretében folytattak nagy nemzetközi kutatást és eszmecserét egy új kulturális politika megalapozása érdekében (ERICarts = European Research Institute for Comparative Cultural Policies and the Arts). Egyik könyvük 2002-ben jelent meg *Creative Europe* címmel.

A könyvben egy új kultúrpolitika alapeszméjét kívánják kidolgozni. A cím maga is emblematikus: a „Fortress Europe” jelszavát akarják a „Creative Europe” jelszával felcserélni.

Az ERICarts kutatócsoportjának tagjai: Daniele Cliche, Andreas Wiesand, Ritwa Mitchell, Robert Harauer, Elisabeth Mayerhofer, Idalina Conde.

Legújabb könyvük címe: *Kulturális kapuk* (Culture-Gates, 2003). Ebben Kurt Lewin okfejtéséből indulnak ki, aki „kapuknak” nevezi az információáramlás csomópontjait. A kapu birtokosai és őrei kulcspozícióban vannak ahhoz, hogy megsűrjék, merre haladjon tovább, kihez jusson el az áramlás. Az társadalom egész életében fontos a gate-keeperek (kapuőrök) és legalább annyira a gate-openernek (kapunyitók) szerepe és feladata. Ez a kultúrpolitika lényege.

Kulturális politika, modernizáció, szociokultúra

Ez volt a tárgya az egyik legnagyobb szabású konferenciának, amit a kulturális politikáról rendeztek. A német Kulturpolitische Gesellschaft hívta össze 1992-ben Loccumban (Olaf Schwenke, Hermann Schwengel, Norbert Sievers [szerk.]: *Kulturelle Modernisierung in Europa*). 33 szerző gyűlt össze Európa különböző országaiból (köztük e sorok írója).

A kiindulópontot voltaképpen Raymond Weber (akkor a Council of Europe kulturális osztályának vezetője) adta, aki az európai összefogás eszméjének nagy előharcosát, Jean Monnet-t idézi: „Ha Európa felépítését újra lehetne kezdeni, a kultúrával kellene indulni.” Voltaképpen ez a mottója a kötetnek. Európának két okból is újra kell fogalmaznia magát. Az egyik, mert a modernizáció folyamata előrehaladt, új korszakba érkezünk (amit akár posztmodernizmusnak is nevezhetünk), másrészt mert az eddigi kelet- és közép-kelet-európai országok is Európához tartoznak. A kötet nem a formális csatlakozást, hanem a közös feladatokat vizsgálja.

Hermann Schwengel azt fejtegeti, hogy a kultúrának és a kultúrpolitikának elsődleges folyamata van ebben a folyamatban. Azt is számításba kell venni,

hogy a modernitás fogalma is változik: van tradicionális, kapitalista, alternatív és szocialista modernizáció. A különböző típusok harcolnak is egymással. Az európai kultúrpolitikának nem a reguláció, hanem az együttműködés szellemében kell számukra teret adni.

Robert Picht okfejtése arra irányul, hogy a technológiapolitika és a kulturális politika komplementer viszonyban vannak, nagy bajt jelentene, ha vetélytársakká vagy ellenfelekké válnának.

Thomas Schmid pedig azt hangsúlyozza, hogy a kultúrpolitika feladata nem a kultúra, hanem általa a társadalom modernizációja.

Ez az alapállás teszi érthetővé, hogy ez a kultúra nagy teret szentelt a közművelődés jelentőségének a társadalom egyetemes művelődésének keretein belül. Vannak, akik nálunk azt állítják, hogy nemcsak a kifejezés, de annak tartalma (a közművelődés tevékenységrendszer) is speciálisan magyar, vagy éppen „kommunista” találmány. De pontosan ugyanazt fejezi ki a szociokultúra itt használt terminusa (szocio=köz, kultúra=művelődés).

Raymond Weber a következőképpen fejt ki a szocio-kultúra fogalmát. Mindenekelőtt attól a fogalomtól különbözik, amely csak a kultúra „megalapozott” (etablirozott) szervezetét foglalja magában. A szociokultúra emancipációs jellegű, mind a hivatalos kultúra rendszeréből kimaradt kulturális formák, mind az alkotásukból és befogadásukból kimaradt társadalmi rétegek irányában. Ezért különösen szerves része a posztindusztriális társadalmak modernizációs és kulturális politikájának.

Külön rész foglalkozik azzal, hogy a szociokultúrának hálózatra van szüksége. A szociokulturális intézmények hálózata. Mint Klaus Burmeister mondta: „alternatívát a hivatalos intézményekkel” szemben. Hogy aztán – Norbert Sievers szavaival – „a sűrűre font hálóból szövet lehessen”.

A programok valóban egy „kreatív Európa” és egy lehetséges új kreatív kulturális „governance” kereteit előlegezik. A megvalósítás módja a Public-Private-Partnership (PPP). Vagyis erős kormányzat + virágzó, segíteni kész tőke + a kettő együttműködése – és végül az egészet támogató társadalom. Hogy mi valósul meg ennek alapján, azt a jövő dönti el.¹

A kulturális politika stratégiái

Befejezésül – egyelőre általánosságban – foglalkozunk kell a kulturális politika módszereivel, lehetőségeivel, stratégiáival is. Itt most az indító koncepciót kell rögzítenünk: mi az eddigi „kínálat” és mi lehet az, amit keresünk.

A kulturális politika fogalmát tágabb értelemben² használjuk. A közkeletű szóhasználat ugyanis rendkívül szűk, csak az állam (és az állam által vezérelt) intézkedéseket értik rajta.

A valóság az, hogy nemcsak az államnak van kulturális politikája, hanem sok (sőt azt is mondhatni, hogy minden) társadalmi szervezetnek, közösségnek, intézménynek, család-

nak, baráti körnek, egyénnek is.³ Mindezeknek van valamilyen terve, stratégiája, vágya arra nézve, hogy mit akarnak, vagy mit kell egyáltalán elolvasni, megnézni, meghallgatni, megtudni, mit akarnak gyerekeiknek átadni, mit akarnak barátaiknak megmutatni, egyáltalában, hogy mit szeretnek, mit nem szeretnek, mit tartanak jónak és rossznak a kultúra világában.⁴ Ezek a részálláspontok adják összességükben a társadalom kulturális politikáját.

Különböző módon és különböző arányban kapcsolódnak össze ezek a részpolitikák. Valamely társadalom kulturális politikájának elemzésekor ebből kell kiindulni.

A kulturális és művelődéspolitikák bármiféle vizsgálata előtt hangsúlyoznunk kell tehát, hogy tudományosan csakis ebben a szélesebb értelemben használhatjuk a kulturális politika fogalmát.

Milyen kulturális politikák lehetségesek, és milyenek élnek itt Magyarországon? Olyan stratégiák, amelyek szellemi töltettel rendelkeznek, alkalmasak arra, hogy híveket toborozzanak maguknak, hogy a kormányzatokban érvényesüljenek. Tapasztalati módszerrel hat stratégiát vehetünk alapul. Igaz, mindegyiknek meg kell különböztetnünk még egy pozitív (pozitívabb) és egy negatív (negatívabb) változatát. Ehhez tesszük hozzá a javasolt hetediket.

Kultúraőrző stratégia

Hagyományos koncepció. Abból indul ki, hogy mindig kevés ember volt és kevés ember lesz, aki a kor magasabb rendű kultúráját elsajátítja, aki tudja és érti, hogy ki volt Beethoven és ki volt Einstein, vagy legalább az egyiket. Volt ugyan egy álom, hogy a kultúra legyen mindenkié, meg egy humanista - szocialista illúzió hozzá, hogy még a nem távoli jövőben így is lesz. Az I. részben már idéztük, hogy kik voltak az álom hirdetői: Lev Tolsztoj, William Morris, Petőfi Sándor, Ady Endre, Kodály Zoltán. („Ha majd a szellem napvilága ragyog minden ház ablakán”.) A kultúraőrző stratégia hívei azonban úgy gondolják, hogy ebből sosem lesz valóság. Ezért arra kell minden erőt fordítani, hogy legalább a kevesek, a legjobbak körében maradjon fenn a kultúra, és mindig legyenek kevesek, akik továbbviszik. Az emberiség javára teszik. Mert ez a kevés ember találta ki a művészet szépségeit, a számítógépet, a modern technikát.

A kultúraőrző stratégia nemesebb változata nemcsak bástyákat és palotákat akar emelni, hanem fel akarja építeni a kultúra házait. Elvontabb változata *elitizmusba* vagy *sznobizmusba* menekül. Agresszív változata – autoriter hajlamú kormányok esetén – az udvari kultúra.

Felvilágosító stratégia

Elismeri, hogy a kultúra a keveseké, tudja, hogy egyelőre nem lehet mindenkié, de arra törekszik, hogy legyen *minél* több emberé. Az értelmiségnek nemcsak az a hivatása, hogy továbbfejlessze a kultúrát, hanem az is, hogy amit megteremtett, átadja a társadalomnak, áldozatkészen tegye ezt meg, teremtse meg hozzá az intézményeket, építse fel a kultúra házait, terjessze ki az iskolázást. Legyen mindenkinek legalább egyenlő esélye, ha más nem. Az esélyek egyenlőtlensége a

¹ A Summa Artium külön kötetben (Török András et al. 2004.) foglalkozott a gazdasági vállalatok kultúratámogató tevékenységével. Még nem lehet pontosan megbecsülni, mennyivel járulnak hozzá a kulturális intézmények működéséhez, de az összeg és az arány jelentős. Bizonyosnak látják azt, hogy a körülmények és a szükséges információk megfelelő szervezésével mindkettőt jelentősen növelni lehet.

² Lásd McGuigan felfogását.

³ Mint azt DiMaggio kifejtette.

⁴ És Raymond Williams értelmében mindegyiknek van egy uralgó (domináns), egy visszamaradó (reziduális) – és lehet egy, a rendszerből fakadó (emergens) eleme.

mai társadalom egyik legfőbb jelensége. Kulturálisan már néhány éves korban eldől, amikor a gyerekek egy része megtanulja a „kidlógzott kódot”, a másik nem. A nyelvészolópia tanúsága szerint az utóbbiak sohasem lesznek versenyképesek semmilyen nem fizikai, vagy nem automatizált pályán.

Ez a stratégia a reformkor óta jelen van kulturális közéletünkben. Sokan, sokat áldoztak érte és eredményeket értek el. Kitermelődött negatív változata is: a *paternalizmus*. Ilyen formában jól megfér az előző stratégia udvari változatával.

Identitásépítő stratégia

Nemcsak egyszerűen azt mondja, hogy kultúra kell, hanem megmondja azt is, hogy milyen. Olyan kultúra, amelyből megtanuljuk, hogy kik vagyunk. Mert korunk egyik legnagyobb problémája az identitás. Nemcsak abban az értelemben, hogy kik vagyunk például mi, magyarok, hanem hogy egyáltalában kik vagyunk mi, emberek. Ez az egyik legnagyobb dilemmája az elmúlt évtizedek pszichológiájának, mert az emberiség bajainak, frusztrációinak, küzdelmeinek egyik legjelentősebb forrása. Mindazoknak, akik nem tudják milyen közösséghez, elvhez, ethoszhoz, hithez kössék magukat, akár csak az egyedüliség hitéhez. Mert kell az embernek, hogy tudja magát mihez kapcsolni – magyarnak, embernek egyaránt.

E stratégia negatív változatát a *fundamentalizmus* sokféle fajtája alkotja. Legismertebb formája a nacionalizmus: a saját kultúránkat tűzzel-vassal terjesszük, de zárjuk ki belőle mindazokat, akik nem „jó magyarok”, vagy akár nem „magyar szívűek”. De volt módunk a „kommunista” fundamentalizmust is megtapasztalni.

Piaci stratégia

Minderre egyszerű megoldást talál. Ugyan kérem, ezek a kérdések mind elintéződnek, ha a kereslet és kínálat törvényét érvényesíteni hagyjuk. Amit keresnek az emberek, az kell, amit nem keresnek, nem kell. Ennek jegyében felépül egy üzleti apparátus, rá kell bízni. A piac láthatatlan keze – mondta Adam Smith (1992.) – mindent rendbe hoz.

Ennek valóban van egy automatizmusa. Ott, ahol a piaci kultúra fejlett, a piacnak és a kulturális piacnak is két ága van. Az egyik a nagyobb értékre szakosodik – érdemben és árban számítva egyaránt. Nemcsak Courts-Mahlert és Robin Cookot ad ki, de Vörösmarty Mihályt is, nemcsak a Cardigans együttes lemezeit, de Beethoven vonósnégyeseit is. És értékesíteni tudja, mert megvan hozzá a módszere és mechanizmusa. (Például, hogy hosszabb távra kell berendezkedni, nem kell azonnal az összes példányt eladni.)

A piaci stratégia nemesebb változatát nevezhetjük haszonelvűnek, mivel a részhaszon mellett a közösség hasznát is látja. Alpáríbb változata pusztán *kommerciális*, üzleti célokat vesz figyelembe.

A jóléti állam stratégiája

A jóléti állam olyan adózási rendszert vezetett be, amely a nemzeti jövedelem jelentős részét az állam kezébe adta és jóléti - szociális, biztonsági, egészségügyi, oktatási, kulturális célokra visszafordította. Ebből meg lehetett teremteni a társadalom kétharmadára kiterjedő középosztályt, és annak már jellemzett kultúráját. Kialakult az a kétharmados társadalom, amelynek van egyfajta általános középszintű kultúrája a maga összes előnyével és hátrányával.

Negatív változata ennek az az egyetemes *középszerűség*, amely az egyre nagyobb erőt képviselő kultúraipart jellemzi.

Posztindusztriális stratégia

A jóléti állam az évezred végére válságba került. Az információ, a tömegkommunikáció, a számítógép, az internet „forradalmi” radikálisan új helyzetet teremtettek a gazdaságban, a társadalmi viszonyokban és a kultúrában egyaránt. Az információs és szórakoztató ipar (information + entertainment = infotainment) a világ egyik legerősebb iparágává vált. Azelőtt csak hab volt a tortán, most maga a torta.

Az eszközök új rendszere elvben új lehetőséget teremthet a kultúra demokratizálására. Ez a pozitív stratégiai lehetőség. Az új információs - szórakoztató kultúra valóban nagyobb hatású és kiterjedtebb, mint bármely elődje a szórakoztatás hosszú történetében. Ugyanakkor azonban színvonalatlanabb és agresszívebb is. Olyan új nemzedékek nőnek fel, akik már nem is érdeklődnek más iránt. A kultúra szolgáltatássá válik. Benjamin Barber – a McDonald’s analógiájára – ezt nevezi *McWorldnek*, a világ *mcworldsítésének*. A kultúrában is lehetővé válik az uniformizált fogyasztás: végül mindenütt ugyanazokat a kulturális termékeket fogyasztják, ugyanazt teszik, ugyanúgy viselkednek, sőt ugyanúgy gondolkodnak. Valóra vált a Huxley-féle „szép új világ”, de nem kell hozzá sem erőszak, sem kommunista ideológia. Ez kétségtelenül kellemes formája lehet a demokrácia hiányának, kellemesebb, mint a fegyverek diktatúrája. Joseph Nye ezt nevezi a náciizmus és sztálinizmus „kemény totalitárius” hatalma után „puha” totalitarizmusnak”. („Világ fogyasztói egyesüljete! Mi mindent megadunk nektek, amire láncaitok közt szükségetek lehet!”) Így is lehet élni, sőt jól!

A hetedik lehetséges-e?

Hat kultúrpolitikai stratégiát rajzoltunk tehát meg, amelyek kétségtelen jelen vannak mai gyakorlatunkban. Hat stratégiát, amelyek vagy nyíltan élnek, vagy anélkül érvényesülnek, hogy világosan kimondanánk őket. Sokszor egymásba fonódnak, egy-egy kultúrpolitikai tevékenységben egyszerre kapnak szerepet, olykor különválnak, olykor egyik jut dominanciára, olykor a másik. A kérdés ezek után az, hogy van-e hetedik?

Ha költenél s van rá költség,
azt a verset heten költsék.
Egy, ki márványból rak falut,
egy, ki mikor születték, aludt,
egy, ki eget mér és bólint,
egy, kit a szó nevéen szólít,
egy, ki lelkét üti nyélbe,
egy, ki patkányt boncol élve,
Kettő vitéz és tudós négy, –
a hetedik te magad légy.

Így írja József Attila. De hát van-e, lehet-e hetedik típusa a kulturális politikának, a másik hat közötti kompromisszum formájában, vagy esetleg azok szintéziseként?

Az eddig lehetséges kulturális stratégiák két nagy csoportra oszlanak, és a csoportokon belül is vannak változatok. Az első csoportban olyan stratégiákról szóltunk, amelyekben az *állam és az értelmiség* viszi a vezető szerepet, az ő összefogásuk arra szolgál, hogy *hogyan, milyen kultúra* jusson el a társada-

lom nagyobbik részéhez. A másik három paradigmája a piac. Azok a piaci viszonyok, amelyeket a modern társadalmi - gazdasági rendszer a 15. század óta megteremtett.⁵

Lehet-e rajtuk kívül, velük szemben még valami más? A posztindusztriális, posztjóléti állapot, valamint a posztmodern gondolkodás és kultúra mindenesetre kihívást jelent, felszólítást egy másfajta viselkedésre. Új paradigmára van szükség, az állam és a piac mellett, amely központi gondolata lehet egy új kulturális stratégiának. Megvalósulhat-e az az új utópia, amelyet David Putnam így fogalmazott meg: „a kreativitás szigete – körülvéve a megértés tengerével” (idézi Mark Ryan, 2000.)?

A mai világot az határozza meg, hogy válságba jutott az a jóléti állam, amelyben a különböző, egymással ellentétes erők legalább egy ideig kompromisszumot kötöttek és egyensúlyt hoztak létre. A jóléti állam krízisére (ahogy Mustó István⁶ mondta: rosszul születte) többféle megoldást javasolnak. Talán nem véletlen, hogy igen különböző megoldások egyeznek meg egy kérdésben: a kultúra, az oktatás, az életmód és a szabadidő kivételes szerepében a „tudás alapú” társadalom és gazdaság ideáljának jegyében.

A kultúra azonban természetesen nem önmagában érvényes, hanem azon szerepénél fogva, amit a civil társadalom kialakulásában és életében betölt. Az alapvető kérdés ugyanis az, hogy a jóléti állam megrendülte után létre tud-e jönni olyan *civil jóléti társadalom* és vele egy olyan erős, *civil demokrácia*, amely a társadalom, az emberek alulról szervezett közösségeinek kezébe tudja áttenni a jólétnek eddig az állam által monopolizált intézményeit. És amelyben együtt valósul meg a *kultúra demokratizálása és a demokratikus kultúra*.⁷

A kultúra és a civil társadalom feltételezik egymást. A civil társadalom közösségeit nem az erőszak, hanem a közös kultúra tartja össze. Ugyanakkor a kultúra a civil társadalom léggömbjében tud szervezeten fejlődni.

A kulturális politika hetedik stratégiájának alapvető elve, princípiuma, paradigmája tehát a *civil társadalom*, ennyiben jelent újat az egyoldalúan az államra és a piacra épülő stratégiákkal szemben. Egyiket sem tagadja meg, mivel szüksége van mind az államra, mind a piacra. Az értelmiség társadalmi célzatú, értékközpontú funkcionális művelődési tevékenységére csakúgy, mint a piac mennyiségi értékre orientált magatartására. Ebben az értelemben a hetedik stratégia az előző hatnak folytatása, „szintézise”, mindegyikből megtartja azt, ami megtartható. Megtartja, de velük szemben harmadikhoz (hetedikhez) fellebbez: az egész társadalomhoz, amelyet ugyanúgy a kultúra hordozójának tekint, mint ahogy a korábbi koncepciók az értelmiséget tekintettek annak.

Mit jelent ez a gondolat a kulturális politika számára? Miben új az eddigiekkel szemben? Folytatja a kultúraőrző stratégiát, mert fenn akarja tartani a kultúra eddig megteremtett értékeit, de nem azonos vele, mert nem tartja elégségesnek az értékek pusztá megőrzését. Örököse a *felvilágosító* stratégiá-

nak, mert mindenkire el akarja juttatni a kultúrát, de nem azonos vele, mert a társadalom saját aktivitását tartja a legfontosabbnak. Vallja a kultúra *identitásépítő* szerepét, de nem pusztán nemzeti, hanem egyetemes emberi azonosságtudatban gondolkozik. Örököse a klasszikus piaci stratégiának, mert a piac szabadsága a kultúra szabadságának feltétele, de nem azonos vele, mert a kultúra nagy értékei túlmutatnak a piac mennyiségi viszonyain. Vállalja a *jóléti állam* kulturális vívmányait, a társadalom törzsének tisztas közép szintű kultúráját, de nem azonos vele, mert nem elégedhet meg annak kompromisszumaival. És végül örököse a *poszt-indusztriális világgazdaság kulturális stratégiájának*, mert igénybe veszi a modern eszközöket, de nem lehet vele azonos, mert csak toleráns, ámde nem semleges az értékek iránt, és nem fogadja el a világ McWorldizálását.

A lehet vagy nem lehet kérdését az teszi komorrá, hogy a társadalom és a gazdaság alakulásának folyamatai *holtpontra* érkeztek. Mivel – ahogy az előbb idéztük – az emberiség *interregnumban* él,⁸ a modern indusztriális kort, a jóléti állam naiv biztonságát talán már el is hagytuk, de az *újmodern* korba nem értünk el. Hogy hogyan jutunk odáig, abban külön felelőssége lesz és van a kultúrának. Erre volna való a *kulturális politika hetedik fajtája*.

A KULTURÁLIS POLITIKA STRATÉGIÁJA

(következtetések)

A „második modernitás” kulturális politikáját kétfelől kell megépíteni (csakúgy, mint az alagutat): egyfelől a napi feladatok, a hétköznapi gyakorlat, az intézmények oldaláról, másfelől az átfogó célok, a Dewey-féle értelemben vett pragmatizmus és a társadalom oldaláról.

Az elsőt sokan dolgoznak, és sokan gondolkoznak rajta. Könnyebb is, sürgősebb is. A második nehezebb, de nem ráérősebb. A tudományos kutatásnak a második módszert kell alkalmaznia. A bemutatott koncepciók és vizsgálatok ehhez hathatós segítséget nyújthatnak.

Nézzük előbb a feladatokat, aztán a vesszük össze a célokkal.

A feladatok – első szint

A kutatási program arra kötelez bennünket, hogy befejezésül a kulturális politika számára is próbáljunk következtetéseket levonni. A jelen zárójelentésben ismertetett vizsgálatok és felsorolt tények talán elfogadhatóvá is teszik, hogy megpróbálkozzunk vele.

Amikor most prioritásokról fogunk beszélni, nem abban az értelemben tesszük, mint ahogy egy kormány vagy más magas rangú hivatal. A mi prioritásaink is a gyakorlatra vonatkoznak, de ugyanakkor elvi és ezzel elvontabb jellegűek a konkrét cselekvési programoknál.

Nézetünk szerint három alapvető elvi prioritást, és hozzájuk csatlakozva két kiegészítő feladatot kell leszögeznünk.

Három alapvető prioritás

1.) Szembeszállni a társadalom kulturális kettészakadásával –

⁵ Egy empirikus vizsgálat a kulturális politikáról. Munkaközösségünk tagja, Hidy Péter (2000.) a már említett felmérésében arra is rákérdezett, hogy milyen kulturális politikát tartanak a legjobbnak. Az itt felvázolt tipológiát fogalmazta meg kérdésekben: melyik stratégiát tartják helyesnek? Az 1500 válasz a következő képet adja: Kultúraőrző stratégia 5,1%; felvilágosító stratégia 34,9%; identitásőrző - nemzeti stratégia 17,5%; piaci stratégia 19,6%; jóléti stratégia 19,3%; posztindusztriális stratégia 2,6%.

⁶ Mustó István: A jóléti állam rosszul születte. Népszabadság, 1995. dec.

⁷ Lásd erről Richard Pine fent idézett gondolatait.

⁸ Douglas Kellnertől – éppen a kulturális politikával kapcsolatban.

megteremteni az esélyek egyenlőségét.

Többféle megfogalmazásban mondtuk el: a magyar társadalom mai legnagyobb problémája, hogy a társadalom szerkezete nemcsak a posztmodern, de a modern követelményeknek sem felel meg. A nyugat-európai és észak-amerikai országokkal szemben – ahol egy erős, stabil középosztály képezi a társadalom többségét – nálunk még a feudális gyökerű rétegződés él. Gyenge és vékony a középosztály, túlságosan nagy létszámú a szegények, a veszélyeztetettek, az esélytelenek, az éppen hogy megélők (és túlélők) rétege. És legalul még ott vannak azok, akiket társadalom alattiaknak nevezhetünk.

Ez nem pusztán gazdasági, társadalmi, de kulturális kérdés is. Ezek a rétegek nemcsak szegényebbek, de kulturális szempontból is kiesnek az élet egészséges folyamataiból. A három nagy diszkrimináció (a gazdasági depriváció, a társadalmi kirekesztődés és a kultúrából való kirekesztettség) kölcsönhatásban van egymással. A kulturális elmaradottság genetikailag ugyan következmény, de a jövő távlatait tekintve okozatból okká válik. Kolosi Tamás már 1987-ben azt mondta, hogy a társadalmi rétegződés alakulásában a kultúra a legfontosabb „független változó”. Ma még inkább így van. Ezért mindenféle kulturális politikai gondolkodásnak ez kell legyen az első számú pontja.

A feladat komplex, a megoldásnak is annak kell lennie. Itt nagyon is érvényes a politika és a kulturális politika előbb ismertetett dimenziórendszer,⁹ amely szerint komplex egészről van szó. Az egyetemes politikának van egy olyan része, amely közvetve vagy közvetlenül kihat a kultúra állapotára és fejlődésére. Ugyanakkor a kulturális politikának is van egy olyan része, amely visszahat az egész társadalmi létre, társadalmi politikára.

Ezért a kulturális politikának ezt a részét a kulturális, az oktatási, az információs, az önkormányzati, a munkaügyi és a gazdasági szerveknek, intézményeknek, tárcáknak együtt kell megtervezni és végrehajtani. Ha valami, akkor ez lehet a szó legnemesebb értelmében nemzeti program.

2.) *Megőrizni és elevenen tartani az értékes „magaskultúrát”, biztosítani, hogy egyre szervezettebben illeszkedjen bele a társadalom mind szélesebb részének életébe.*

Ez az „alagút” másik oldala. Nem hozna eredményt a kulturális esélyegyenlőség formális szélesbítése, ha az újonnan nyitott tereket a kulturális hordalék töltené be. Az utat igenis építeni (az alagutat fúrni) kell a másik oldalról is: a kultúra igazi értékeinek nemcsak a tiszteletét kell biztosítani, hanem művelésének szabadságát és műveinek, gondolatainak, értékeinek társadalmi terjedését is.

Ez egyaránt vonatkozik a múlt hagyományaira és a kultúra jelenlegi folyamataira, a legrégebbi múlt örökségére és a legmerészebb újítók avantgárd, neoavantgárd, posztmodern és poszt-posztmodern teljesítményére, a jelenlegi alkotókra, tudósokra, művészekre, illetve alkotásaikra, valamint az intézményekre, amelyek a múlt és a jelen kultúráját hordozzák.

3. *Támogatni a társadalom kulturális kreativitását és participációját, az „élő kultúra”¹⁰ virágzását.*

A kultúra alkotása és befogadása egymást feltételező, egymást kiegészítő és serkentő komplementer folyamat. A közve-

títő a generatív alkotó- és befogadókészség. (Az ember azt tudja igazán befogadni, amit – ha nem is megkonstruált egészében, de részleteiben – maga is generatív módon létre tud hozni.) Az 1. pontban tárgyalt potenciális egyenlőséget nem lehet pusztán a 2. pontban tárgyalt klasszikus hagyományok befogadásának szélesítésével elérni. Élő és folyamatosan újjászülető, a generativitás értelmében alkotó kultúra szükséges hozzá, amelynek művelésében a társadalom számottevő része részt tud venni.

Ezért külön figyelmet érdemelnek mindazok a tevékenységek, amelyek a generatív jellegű élő kultúra fogalmába tartoznak. A hagyományos népművészettől kezdve az avantgárd, alternatív mozgalmakig.

Kiegészítő alapeladatok, módszerek

4. *Külön figyelmet a legújabb eszközök integrálására – anélkül, hogy mindent megoldó gyógyírnak hinnénk őket.*

Sorukba nemrég még beletartozott a televízió (még régebben a rádió) is. Ma már az eszközök újabb nemzedékének (nemzedékeinek) diadalútját vagy éppen gyötrelmét éljük át. Vannak, akik mindent megoldó csodaeszköznek hiszik őket, elég, ha az internet ott virít „minden ház asztalán”, és máris bekövetkezik a kulturális egyenlőség. Nem látják, hogy a birtoklása és használata egy újfajta elkülönülés („digitokrácia”) alapja is lehet. De akik ezt tartják fontosnak, azoknak meg azt kellene észrevenniük, hogy az új eszközök valóban a kultúra széles körű „demokratizálódását” teszik lehetővé. (Persze csak akkor, ha a kulturális demokratizáláshoz egy valódi, belső kulturális demokrácia járul.¹¹)

5. *Együttműködés az alkotók, a civil szervezetek, a vállalkozók és az állam „ágensei” között.*

A „Creative Europe” (Circle, 1999.) szerzői fontos dolgot mondanak ki, és ezt még tovább is szélesíthetjük. Teljesen igaz, hogy nemcsak az államnak van kulturális politikája, hanem minden nagyobb társadalmi szervezetnek is – a tőkétől és az egyháztól kezdve a szakszervezetten és a polgármesteren át a legkisebb egyesületig, valamint a családig, sőt minden egyes emberig.¹² A társadalom érvényes kulturális politikája mindezek összessége. A „hivatalos” kulturális politikának (tehát az államénak) ma éppen az az egyik legfontosabb feladata, hogy az egyes tényezők („ágensek”) között az együttműködést keresse és megszervezze. Ez nem azt jelenti, hogy az állami beavatkozás kulturális politikáját kell felújítani, de nem is az éjjeliőr-állam kívülállását, hanem kreatív és iniciatív, alkotó és kezdeményező szerepet kell vállalni.

A megvalósítás egyik módja a – korábban már elemzett – Public-Private-Partnership (PPP) ma sokszor használt jelszava, illetve fogalma.¹³

*

Mindezeknek a metszőpontján azt a tevékenységi kört találjuk, amelyet régebben népművelésnek, majd szabadművelődésnek, még később közművelődésnek neveztek, ma pedig sokan azért nem neveznek sehogyan, mert attól félnek, gyanúba kerülnek. Pedig ez a tevékenység egyaránt magában fog-

¹¹ Úgy, ahogy a kettőt Richard Pine megkülönböztette.

¹² Ebben a vonatkozásban DiMaggiot idézzük.

¹³ Vagyis erős kormányzat + virágzó, segíteni kész tőke + a kettő együttműködése – és végül + az egészét támogató társadalom.

⁹ Steven Mennel mátrixa.

¹⁰ Joffre Dumazedier fogalma.

lalja a társadalom kettészakadása elleni harcot, az értékes kultúra védelmét és vállalását, az új eszközök honosítását, valamint a különböző tényezők együttműködését. Helyes volna tehát ismét közművelődésnek és közkultúrának, illetve még tágabban társadalmi művelődésnek és társadalmi kultúrának nevezni.

A célok – második szint

A feladatok adott rendszerét – a hétköznapi pragmatizmus és a társadalmi célok szempontjából – két szinten lehet megvalósítani. Az állam – és tágabb értelemben az egész társadalmi establishment – kulturális politikája az elmúlt évszázadban a napi pragmatizmus szintjén maradt. Csak kivételes esetekben – és sokszor hibás célok keretében – emelkedett e fölé.¹⁴ Egyébként a kulturális politika nem akart és nem is akarhatott többet tenni, minthogy fenntartsa, amit tud. A maradékely szerint kapott hozzá forrásokat.

A társadalom kultúrájának ebben a könyvben részletezett állapotára mutat, hogy ezen a szinten a Magyar Köztársaság hat kormányának egyik kulturális politikája sem tudott túljutni.

Ha a kulturális politika stratégiájáról érdemben akarunk beszélni, akkor radikális lépést kell tenni.

A világ mai állapotában (a mai „világállapotban”) a társadalom kulturális kettészakadása drámaian súlyos tény. (A dráma pedig magában hordja a tragédia lehetőségét is.) A megoldás azt igényli, hogy a szervezett társadalom, benne az állam központi feladatnak tekintse. A feladatok mind az öt pontjában, magasabb szinten.

Hadd zárjam ezt a gondolatsort Daniel Bell (1978.) egy nagyhatású tételének parafrázisával. Bell azt mondta, hogy ő a gazdaságot illetően szocialista, a politikában liberális, a kultúrában pedig konzervatív. Gazdasági szocializmusa nem etatizmust vagy a termelőeszközök állami tulajdonát igényli, hanem hogy a társadalom közösségi érdekei szabják meg a gazdaság prioritásait. A politikában liberális, mert a szabadság és egyenlőség elvét vallja. A kultúrában pedig azért konzervatív (a posztmodern kor hajnalán), mert az értéket helyezi középpontba.

Ezt a sort a következőképpen fordítanám meg. Mindenekelőtt szükség van a Bell értelmében vett szocializmusra, vagyis arra, hogy a közösség elvei és értékei az egész közösség birtokában legyenek. Ha ez megvan, és hozzá a politika liberális, akkor a gazdaságban nyugodtan lehetünk konzervatívok. Könnyebb ezt persze kimondani, de nehéz megvalósítani.

A jelen sorok írója, vagyis én – időtlen idők óta közéleti ember lévén – természetesen látom a feladat nehézségeit, vagy akár utópikus voltát. Most azonban a tudományos vizsgálat logikáját kell követni. Ebből a szempontból nézve pedig azt kell mondani, hogy egész sorsunk függ attól, hogy ebből az utópiából mennyi valósul meg.

¹⁴ Nincsen helyünk most a kivételek elemzésére. Emlékeztetőül csak annyi, hogy ilyennek tartom Eötvös József tevékenységét (nemes cél, a magyar polgárosodás érdekében), Klebelsberg Kunó munkásságát –, de ezt már (sok nemes program mellett, mint például iskola- és művelődésház-építés) hibás cél vezette: a magyar kultúrfőlény nacionalizmusa. És ilyennek tartom a nemes és hibás célok tarka keverékében Aczél György tevékenységét is.

KITEKINTÉS ÉS ZÁRSZÓ

Többször említettük már, hogy kutatásaink folyamatosak („longitudinálisak”), 2003-ban tehát lényegében az 1995-ös vizsgálatot ismételtük meg. Érdemes ezért most felidéznünk az arról megjelent könyv (A magyar társadalom kulturális állapota, 1996.) zárógondolatát.

A könyv megállapítja, hogy 1990 után a társadalom kulturális tevékenységének adatai nem mutattak növekedést, hanem inkább csökkenést. Nem radikális zuhanást, csak lassú apadást. Nem katasztrófát, „csak” eróziót.

Hadd idézzünk néhány bekezdést szó szerint is.

„Minden ágazatban megnőtt a kínálat. Beáramlott a legkülönbözőbb kulturális alkotásoknak az a kínálata, ami az euroatlanti országokat jellemzi. Most már nálunk is minden hozzáférhető. Lényegében fennmaradt az intézményhálózat. [...] Az állami kézben központosított kulturális intézményrendszer helyén ma magánkézben lévő szabad intézmények sokasága dolgozik: könyvkiadók, könyvesboltok, mozik, galériák, hangversenyrendezők, filmgyártók, televízióstúdiók, lapok, folyóiratok nagy számban. Még megvolna az ország, megvolna a kultúra. [...] Minden megvan, de mindenképp egy kicsit kevesebb, mint tegnap volt. Több könyvet adnak ki, de kevesebb példányban, még kevesebb kerül a könyvtárakba, és még kevesebben olvasnak. Nőtt viszont az igénytelen szórakoztató művek száma, és az olvasók nagyobb arányban fordulnak feléjük, mint korábban. A könyvek drágábbak lettek, a könyvesbolt kevesebb. [...] Mindezzel együtt és mindennek következtében alapvető baj, hogy fogyatkozóban van a kultúra presztízse.

Ez az állandó csökkenés, fogyás igen jellegzetes jelenség. Rosszabb, mintha végveszély fenyegetne, mintha már sorra zárnák be az intézményeket. Mivelhogy egy nagy, látványos összeomlásnak is megvan a maga haszna: az utána következő megújulás. Amikor kisért fejjel felemeljük a fejünket. Amikor nagypénteken már reménykedhetünk a feltámadásban. [...] A diagnózis lényege, hogy mindenképp, illetve (legyünk igazságosak) majdnem mindenképp egy kicsit mindig kevesebb van, mint tavaly volt. Kicsit kevesebb, kicsit drágább, kicsit gyengébb színvonalú. Így szinte észre sem lehet venni. Sőt még ünnepelni is lehet közben, mintha minden jól menne. [...] Nincs végveszély. Még áll az »ős Peterdi háza«, és a »régii harc fiai« közül is sokan készek új harcra. De a ház egyre romosabb. A harcra kész sereg egyre kisebb...

Abba kell hagyni a »foldozást, toldozást«, meg kell állítani a kultúra hanyatlását. Meg kell állítani azoknak a folyamatoknak a gátlástalan előrehaladását, amelyek a hanyatlást előidézték és előidézik.”

Most, 2005-ben azt kell jelentenünk, hogy ezek a keserű megállapítások ma is érvényesek. Nem érdemes megismételni, hogy a helyzet miben lett jobb és miben rosszabb. Mindezzel együtt sajnálatos tény, hogy az erózió nem állt meg!

A következőkben ezt a tényt fogalmazom meg a könyvben használt tudományos diskurzusok elméleti megközelítése és szóhasználata szerint.

Rendszerváltás

Megtörtént a politikai és a gazdasági, de nem történt meg sem a társadalmi, sem a kulturális rendszerváltás.

Pontosabban: a kultúra területén is csak a politikai és a gazdasági rendszerváltás zajlott le. Politikailag a kultúra kikerült a (tévesen) szocialistának nevezett autoriter állami irányítás alól. Gazdaságilag a kulturális intézményrendszer nagy része privatizálódott. De a kultúra immanens rendszere, belső struktúrája, szerkezete, a társadalom különböző részeihez való viszonya nem változott.

A társadalmi és a kulturális rendszerváltás viszont a legszorosabban összefügg egymással. Csak akkor alakul ki a társadalom új, modern rendszere, ha átalakul a kultúra rendszere.

Dahrendorf azt állította, hogy ehhez hatvan év szükségeltetik. Lehetne-e kevesebb?

Primer – szekunder – és terciér társadalom

Rendiség – első – és második modernizáció

Periféria – félperiféria – centrum

A három terminológia voltaképpen ugyanazokat az állapotviszonyokat írja le más szavakkal. Hadd használjam most a kétféle modernitás¹⁵ fogalmait.

E szerint kétféle modernizációt kell megkülönböztetnünk. Az első a klasszikus modernizáció a gőzgéptől a számítógépig, a francia forradalomtól (vagy ha úgy tetszik Amerika felfedezésétől) a jóléti államig tartott. A második (reflexív) modernizáció a számítógép információs forradalmával, a jóléti állam válságával kezdődött. Tehát történelmileg vadonatúj jelenség.

Csak hogy az első modernitás még egyben kompromisszum a rendiség és a modernség (az első és a másodfokú viszonyok) között. A gazdaság és az álladalom (az establishment) modernizálódik, de épségben hagyja és csak „felülüti” a mindennapi társas és kulturális viszonyok feudális jellegét. A második modernizáció (a harmadfokú társadalom) ezt tépi szét, vagy – hogy a jelennél maradjunk – ezt kezdi széttépni. Ez a világ mai holtpontjának jellege.

A változás gyökere kulturális jellegű (bár magja – meglehet – technikai). Beck ezt fejezi ki az individualitással és különösen a reflexivitással. Az individualitás fogalma ugyanis nemcsak azt tartalmazza, hogy az egyén autonómiája megnövekszik, hanem azt is, hogy a hagyományos társas-közösségi kapcsolatok meggyengülnek. Jobban és másképpen, az eddigénél szignifikánsabban kerül bele az élet kockázat (rizikó-) rendszerébe. Másfajta kultúra kell tehát ahhoz, hogy az ember az új viszonyokban (és az új viszonyokkal) élni tudjon. A reflexivitás (mint már elemeztük) magasabb fokú, divergens, szofisztikus, dialektikus gondolkodást és kultúrát kíván – a társadalomnak előbb egy kisebbségtől, majd mind nagyobb részétől.

Ebben a könyvben mindezzel természetesen a kulturális és – részben – a társadalmi viszonyok szempontjából foglalkoztunk. Az elemzett dimenziók azonban a gazdasági fejlődés vonatkozásában is érvényesek, de tárgyalásába tematikai és terjedelmi okokból nem mehettünk bele.

Zsákutca és főútvonal

(Periféria – félperiféria – centrum)

Másképpen halad azonban előre ez a folyamat a (Bibó szerint vett) zsákutcás fejlődésben és a főútvonalon. Más szóval a (fél)periférián és a centrumban.

A zsákutcában nem a modernitás köt kompromisszumot a rendiséggel, hanem a rendiség a modernitással. A hűbériség sokkal erősebb¹⁶ annál, hogy alá lehessen vetni. Ezért inkább áthatja és magához idomítja a nyugati típusú modernitás megjelenési formáit.

Ez történt Kelet-Közép-Európában – és így nálunk is. A társadalom és a kultúra feltárt szerkezete (a nyugatihoz képest vékony középrétegek + kiterjedt alsó rétegek és társadalom alattiak) ezt valósítja meg makacsul változásképtelen formában.

Mi történt tehát? Úgy mentünk bele az (első) modernizációba, hogy kénytelen-kelletlen, nyíltan, de olykor latens formában megőriztük a rendies viszonyok dominanciáját. Saját gyenge polgárságunkat és kapitalizmusunkat is ebbe a nadrágba bújattuk.

A második modernizáció kapujában ez különösen nehéz feladatot ad. Ott ugyanis (az euroatlanti centrumban) ezek a rendies - patriarchális viszonyok már lassan maguktól is csak nosztalgikus - - szimbolikus formában élnek tovább. Nálunk viszont még erősek, sőt életerősek. Legyőzésükhöz, folyamatos átalakuláshoz kultúra kell. Kultúránkat viszont a korrózió fenyegeti.

Szerves és szervesetlen fejlődés

Sajátos viszonyainkat még árnyaltabban fejzhetjük ki a szerves és a szervesetlen fejlődés fogalom-párjában – amelyből mi sajnos a szervesetlen fejlődését képviseljük. Akár azt is mondhatjuk, hogy archetípust jelentjük meg.

Az I. részben részletesen bemutattuk, hogy milyen következményekkel jár, mik a kritériumai a zsákutcás, szervesetlen fejlődésnek. A fejlődés nem alulról, tehát nem szervesen indul, hanem felülről, államilag. Az álladalmi beavatkozásnak nagyobb a szerepe, mint a szerves fejlődésben. Nagyobb a bürokrácia. Az új viszonyok az emberek jelentős része számára idegenként jelennek meg.¹⁷ Az újkor elejének nagy forradalmi (mint a holland, a francia, az angol, az amerikai) itt nem tudtak megismétlődni, vagy hamar leverték őket, a polgári fejlődés kezdeti konfliktusait nem tudták végig kihordani. Az elmaradt korai erőszakos lépés hiánya a kései erőszakos autokratizmusba torkollott. A piac gyenge és függő, kétfelől – az állam és a hitbizományok felől – sem szabad. A gazdaság elmaradott, félgymarmati jellegű. Mintha két társadalom élne egymás mellett, csak lazán összefonódva: egy rendi, patriarchális, hitbizományi és egy modern polgári (Norbert Elias és Erdei Ferenc – egymástól persze függetlenül – ezt nevezték

¹⁶ Hadd emlékezzek itt meg Márkus Istvánról, aki életének utolsó évében a feudalizmus és különösen a késő rendiség formáinak és kapcsolattrendszerének továbbélését elemezte makacs következetességgel. Munkája sajnos nem készült el, és – ha jól tudom – el is szedett.

¹⁷ Grendel Lajos úgy fogalmazza ezt meg (Mozgó Világ, 2005. július), hogy míg nyugaton minden kontinuos, nálunk minden diszkontinuos.

¹⁵ Ulrich Beck és vitatársai dolgozták ki.

kettős társadalomnak). Nem alakul ki a modernitás hatékony dominanciája.¹⁸ Van egy erős felső osztály, van egy liminális értelmiség, de a középosztály vékony, autonómiája gyenge, ki van szolgáltatva a kliensi viszonyoknak. Kultúrája bizonytalan, nem elég megalapozott. Ezzel szemben igen nagy azoknak a rétegeknek és csoportoknak az aránya, amelyek marginális helyzetbe kerültek. (Ezt neveztük egyharmados társadalomnak.) A peremrétegek kultúrája is marginális: a régi hagyományokat már nem őrzi, az újakat még nem tudja kellő mélységben elsajátítani. Mindennek folytán az európai értelemben vett civil társadalom sem tud szabadon kifejlődni.

Ezek a viszonyok tehát összefüggő szövevényt alkotnak. „Megoldásuk”, a szervesen állapotról való kilépés is csak valamennyi területen együtt történhet, valóságos forradalomként. Ez lenne a „rendszerátalakítás” befejezése, de a szó teljes értelmében. Nem pusztán az 1957–1990-es (vagy az 1948–1990-es) rendszert kell felváltani, hanem a zsákutcás magyar múlt egész szövevényes szisztémáját. És ebben a kultúra szerepe egyáltalán nem másodrendű.

Első és második modernitás, rendiség

Az első modernizáció az uralmon lévő ipari társadalom és a feudális háttérviszonyok közötti hallgatóságos kompromisszum.

A szovjet „modernizáció” a szocializmusnak nevezett neofeudalizmus uralma alatt megvalósított iparosítás.

Az 1990 előtti Magyarország az uralmon lévő neofeudalizmus és az ipari modernizáció hallgatóságos kompromisszuma.

Kérdésünk az volt: hol tartunk most?

A következőképpen felelhetünk: az 1990 utáni átmeneti társadalmak a neofeudalizmus új formái, illetve a modernizáció első, valamint második formája közötti hipokríta együttműködés és állásfoglalás (mert céljaiban leplezett) harc színterei.

Az állásfoglalást a kultúra holtpontja biztosítja.

A harmadfokú társadalom, a minőség társadalma, a második modernitás ugyanis azt jelenti, hogy a kulturális tőke egyenlő, sőt egyre inkább erősebb a gazdasági és a társadalmi tőkénél. Nálunk viszont társadalmi szinten gyengébb.

Holtpont és forrpon

A „holtpont” – mint már mondtuk – nem azonos az entrópiával. A társadalom szociodinamikai feszültsége nem csökken, de az adott állapotból nem tud kimozdulni. Minden mozog, de a társadalom nem forr, hanem inkább magában fű. Nem kohó, hanem fazék. A gazdaság, a kultúra, a politika nem tud a fazékból kilépni.

A csend ilyenkor veszélyesebb, mint a robbanások zaja. Olyan időt élünk, amikor kevésbé lehet előre látni, mi következik, mint máskor. A múlt század első fele tele volt olyan eseményekkel (a szovjet forradalommal, a fasizmussal), amelyek megakadályozták az előrejelzést. A múlt század második fele, a jóléti társadalmak kialakulása azonban olyan világba vitt, amelyről azt hittük, a racionalizmus győzedelmeskedett. A görbe most ismét fordult. Nem tudhatjuk, hogy a jelenlegi állapot mennyire holtpont és mennyire forrpon.

A kultúra szociodinamikai szerepe

Ma az emberi közösség mechanizmusában két erő működik egymással szemben. Az egyik a tűz, a változás dinamikája, a másik az entrópia statikája. A kettő közötti egyensúly adja a társadalom egyenletes fejlődését. Eszerint működik a társadalom dinamikus szerkezete. Az egyik póluson ott vannak a szüntelen megújulást, változást képviselő kreatív emberek, rétegek, velük szemben pedig a társadalom védett belvilágában élő, vagy éppen a margóján kapaszkodó rétegek, amelyek mozdíthatatlanok. Közöttük ezerféle változata az állandóságnak és a változásnak.

A két – vagy a közbülső fokozatokkal együtt három erő közötti egyensúly hozza létre a társadalom egyenletes fejlődését.

Harcuk és életnek nevezett kompromisszumuk voltaképpen a kultúrával egyenlő. A szó legszélesebb (és ezért legigazabb) értelmében, amely szerint a kultúra az ember, az individuális és közösségi egyetemes viselkedésének magja. A társadalom szociokulturális szerkezete adja a társadalom egyetemes struktúrájának vázát.

A társadalom nem működik jól, ha a benne lévő alkotóerők nem tudnak érvényesülni, mert a társadalmi körülmények miatt liminális szabadságuk nem bontakozik ki, illetve ha túlságosan nagy azoknak a rétegeknek az aránya, akik passzivitásra kényszerülnek, vagy megelégednek a rekreatív újratermeléssel. Történelmi helyzetünk okozta, hogy nálunk ez a struktúra vasketrecként fogja össze a társadalmat. Vizsgálataink azt elég pontosan mutatják be, hogy ma is ebbe vagyunk beleszorítva.

Ha ki akarunk törni a vasketrecből (szelídebb, de nem optimistább hasonlattal: a szervesen fejlődés zsákutcájából), ezen kell változtatnunk.

Ez nem pusztán gazdasági kérdés. A gazdaság és a kultúra nem alapfelépítmény, hanem komplementer viszonyban vannak.

1983-ban így fogalmaztam: nem abból kell kiindulni, hogy mennyi pénz kell a kultúrához, hanem hogy mennyi kultúra kell a pénzhez (értsd: a meglévő források ésszerű felhasználásához, gazdasági fejlődésünk feltételeinek megteremtéséhez).

Ma is ezt javaslom, a politika – és nem csak a kulturális politika – számára is.

¹⁸ Ulrich Beck elemzi a modernitás és a feudalizmus viszonyát.